
¹ Dmytro Polishchuk,

² Maksym Yasinskyi

¹ Дмитро Поліщук,

² Максим Ясінський

e-mail:

dmytro.a.polishchuk@lpnu.ua

orcid: 0009-0005-7261-7901

e-mail:

maksym.r.yasinskyi@lpnu.ua

ORCID: 0000-0002-8285-4522

УДК 623.1/3:725.96(438.41)

ЕВОЛЮЦІЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ У МАЛИХ МІСТАХ ВОЛИНИ: ВІД ДЕРЕВ'ЯНИХ ФОРТЕЦЬ ДО БАСТІОННИХ СИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ ДУБНА ТА КРЕМ'ЯНЦЯ)

EVOLUTION OF DEFENSIVE FORTIFICATIONS IN SMALL TOWNS OF VOLYN: FROM WOODEN FORTRESSES TO BASTION SYSTEMS (A CASE STUDY OF DUBNO AND KREMENETS)

Keywords: architecture, defensive structures, fortresses, Volhynia, Dubno, Kremenets, fortifications, urban planning, castles, stone fortresses, wooden fortifications, military architecture.

Ключові слова: архітектура, оборонні споруди, фортеці, Волинь, Дубно, Кременець, укріплення, містобудування, замки, муровані фортеці, дерев'яні укріплення, військова архітектура.

¹ Postgraduate student at the Department of Architecture

and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv

² PhD, associate professor at the Department of Architecture and Conservation, Lviv Polytechnic National University, Lviv

¹ аспірант кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів

² канд. арх., доцент кафедри архітектури та реставрації, Національний університет «Львівська політехніка», Львів

<https://doi.org/10.23939/sa2025.03.097>

Abstract

The article explores the evolution of defensive fortifications in small towns of Volyn, using the examples of Dubno and Kremenets. It analyzes the transition from wooden fortifications to masonry bastion systems, influenced by changes in military strategy, construction technologies, and the political situation in the region. Significant attention is given to urban planning features, the role of fortifications in shaping city structures, and their adaptation to the natural landscape.

The study examines the key stages of the development of Dubno and Kremenets castles and fortifications, including their initial wooden construction, reinforcement with stone walls during the heyday of medieval defensive architecture, and subsequent transformation into bastion-type systems. The structural features of these fortifications and their role in military conflicts from the 15th to the 18th centuries are characterized. Special attention is paid to the current state of preservation of the Dubno and Kremenets castles, their significance for the historical and cultural heritage of Volyn, and prospects for their conservation. Based on historical sources, archaeological research, and an analysis of architectural changes, conclusions are drawn about the main trends in the development of defensive fortifications in the region.

The article incorporates the results of previous scientific studies, particularly the works of Pryshchepa (2010), Rychkov (2012), Pshenychnyi (2017), which examine the history of fortifications in Volyn, their architectural evolution, and military significance. These studies provide valuable insights into the structural changes of castles, their strategic functions, and the influence of European fortification trends on local defensive systems.

Анотація

Досліджено еволюцію оборонних укріплень малих міст Волині на прикладі Дубна та Кременця. Проаналізовано процес переходу від дерев'яних фортифікацій до мурованих бастіонних систем, що відбувався під впливом змін у військовій стратегії, технологіях будівництва та політичній ситуації регіону. Значну увагу приділено особливостям містобудування, ролі фортифікацій у формуванні міських структур, а також їхній адаптації до природного ландшафту.

У дослідженні розглянуто ключові етапи розвитку замків і укріплень Дубна та Кременця, зокрема їх первісне дерев'яне будівництво, посилення кам'яними мурами в період розквіту середньовічної оборонної архітектури та подальша трансформація в системи бастіонного типу. Наведено характеристику конструктивних особливостей цих фортифікацій та їхньої ролі у військових конфліктах XV–XVIII століть. Окремо висвітлено сучасний стан збереження Дубенського та Кременецького замків, їхнє значення для історико-культурної спадщини Волині та перспективи збереження. На підставі історичних джерел, археологічних досліджень та аналізу архітектурних змін сформульовано висновки щодо основних тенденцій розвитку оборонних укріплень у регіоні.

Використано результати попередніх наукових досліджень, зокрема, праці Прищепи (2010), Ричкова (2012), Пшеничного (2017), які висвітлюють історію фортифікаційних споруд Волині, їхній архітектурний розвиток та військове значення. Ці роботи містять важливі відомості щодо структурних змін замків, їхніх стратегічних функцій та впливу європейських фортифікаційних тенденцій на локальні оборонні системи.

Постановка проблеми

Волинь, як історико-географічний регіон, завжди відігравала важливу роль у військово-стратегічній структурі Центрально-Східної Європи. Завдяки своєму розташуванню на перетині торгівельних шляхів і в зоні частих військових конфліктів вона стала територією, де оборонні укріплення були життєво необхідним елементом містобудування. Особливо це стосується таких міст, як Дубно, Кременець та Любомль, які мали стратегічне значення протягом багатьох століть. Незважаючи на те, що вони не були великими адміністративними центрами, їхня історія нерозривно пов'язана з фортифікаціями, які визначали їхню роль у політичному та військовому житті регіону.

Дубно і Кременець розташовані в західній частині Волині, утворюючи умовний оборонний рубіж. Географічна близькість цих міст сприяла формуванню спільних підходів до їхнього укріплення, хоча кожне з них мало власні особливості. До кінця XVIII ст. оборонні укріплення були невід'ємною частиною існування більшості європейських міст і виконували роль своєрідної містобудівельної «матриці». Урбаністичні проблеми міста, такі як розбивка мережі доріг, кварталів, розрахунок висотності забудови тощо, вирішували у тісній взаємодії із будівництвом системи міських фортифікацій. Після втрати мілітарної функції залишки оборонних споруд опинились нероздільно вплетеними в міську тканину, залишаючись важливими реперами у формуванні міського середовища. Їхні сліди у планувальній структурі міста, при фаховому прочитанні, можуть дати відповідь на низку важливих питань містобудівної історії і підходів до розуміння культурної спадщини.

Обов'язковою складовою історико-архітектурних опорних планів, які передують розробленню генеральних планів історичних населених місць, є інформація про оборонні укріплення. Комплекси міських укріплень є базовими для аналізу територіального і планувального розвитку населеного пункту, адже дозволяють пояснити особливості планувальної структури міста. Збережені історичні укріплення міст та залишки укріплень, які дійшли до нашого часу, є цінними об'єктами культурної спадщини і потребують встановлення зон охорони та визначення спеціальних режимів використання. Власне тому трасування на сучасній топогеодезичній карті збережених та втрачених фортифікаційних укріплень, базоване на аналізі картографічних джерел та археологічних досліджень, є необхідною складовою історико-архітектурної містобудівної документації.

Важливо підкреслити, що питання збереження історичних пам'яток та фортифікаційних структур набуває особливої актуальності в умовах сучасної війни. Руйнування історичних об'єктів в Україні внаслідок бойових дій лише підкреслює необхідність системного дослідження та популяризації фортифікаційної спадщини. Вивчення оборонних комплексів Дубна та Кременця дозволяє не лише простежити еволюцію фортифікаційних систем у малих містах Волині, але й сприяє формуванню сучасних підходів до їхньої консервації, ревіталізації та інтеграції в урбаністичний простір.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Дослідження фортифікацій Волині та історичної забудови малих міст активно розвивається у вітчизняній науковій літературі. Останніми роками з'явилися праці, що аналізують розвиток оборонних комплексів регіону, їхній вплив на міську структуру та сучасний стан збереження.

Інформативною є стаття Андрія Заяця (2014) «Волинські міста XVI – першої половини XVII ст. як опорні пункти оборони краю». У роботі проаналізовано обороноздатність волинських міст ранньомодерної доби. Автор вдало класифікує елементи оборони міст на загальноміський (міські мури), локальний (замки) і об'єктний (монастирі, храми, ратуші тощо).

Грунтовне дослідження здійснив С. Шеломенцев-Терський у праці «Військова інфраструктура волинського князівства у XI–XIV ст.» (2022). У роботі проаналізовано відтворення цілісної картини становлення та розвитку військової інфраструктури у Волинському князівстві у XI–XIV ст., її окремих та суміжних галузей (фортифікація, зброярські ремесла, виробництво наступального та захисного озброєння та ін.). Значну увагу приділено впливу природних умов на розташування замків і міських укріплень.

Значний внесок у розвиток цієї теми здійснив П. Ричков у роботі «Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами». (2012), де детально описує містобудівний розвиток міста. Б. Прищепу у роботі «Пізньюсередньовічні волинські замки (за матеріалами досліджень пам'яток XIV–XVI ст. басейну ріки Горині)» (2012) охарактеризував пізньюсередньовічні замки басейну р. Горині, які входили до структури приватновласницьких міст Волині.

Мета статті

Метою статті є дослідження еволюції оборонних укріплень у малих містах Волині на прикладі Дубна та Кременця. Аналізується їхній розвиток від ранніх дерев'яно-земляних фортець до мурованих замків і бастіонних систем. Дослідження також спрямоване на виявлення особливостей просторової організації укріплень у цих містах, їхнього впливу на загальну містобудівну структуру.

Виклад основного матеріалу

Галицько-Волинська держава

Наприкінці XII–у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я (Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське) переживали економічний і політичний занепад. Причинами цього стали безперервні князівські міжусобиці, зміни в напрямках світових торговельних шляхів, посилення нападів кочівників та відтік населення з південних регіонів. Додаткового руйнівного впливу завдала монголо-татарська навала. Водночас у південно-західній частині Русі у 1199 році постало Галицько-Волинське князівство, яке стало продовжувачем державних традицій східних слов'ян.

Галичина та Волинь відокремилися від Києва ще наприкінці XI століття, що сприяло утворенню на цих землях удільних князівств, таких як Галицьке, Звенигородське, Тереховлянське, Перемишльське та Волинське. У них правили правнуки Ярослава Мудрого.

Особливості політичного й соціально-економічного розвитку Галицької та Волинської землі в XI–XII ст.:

- віддаленість від Києва (це сприяло зменшенню можливостей впливу центральної влади);
- специфіка природних умов (важкодоступність земель обох князівств для кочовиків зі Степу);
- вдале географічне розташування на перехресті основних торговельних шляхів;
- наявність великих родовищ солі (єдиних на території Русі того періоду, що сприяло економічному піднесенню, а також зміцненню позицій місцевих бояр); вкрай загострена боротьба місцевих бояр із князівською владою;
- втягнення у внутрішні конфлікти боярства з князями іноземних покровителів-угорців, а згодом і поляків тощо.

Після смерті Володимира Ярославича (1187–1199), останнього представника Ростиславичів, волинський князь Роман II Мстиславич (1170–1205) об'єднав Галичину і Волинь в одне Галицько-Волинське князівство в 1199 (Бойко О., Гірик С., Киридон А., 2022).

Початковий етап фортифікаційних систем в містах Волині (**XI–XII століття**) був зумовлений необхідністю захисту від частих набігів кочових народів – печенігів, половців та інших племен, які здійснювали напади на слов'янські землі. У цей період виникають перші оборонні дерев'яні стіни та частоколи. Основними елементами таких укріплень були дерев'яні вали та рови, які оточували міста, а також численні башти для спостереження та захисту. Міста на Волині, як і в інших частинах Східної Європи, часто будували на пагорбах або вздовж річок, що додавало природну обороноздатність.

У XII–XIII століттях оборонні системи дещо вдосконалюються. З'являються складніші дерев'яні укріплення, які стають більш стійкими до ворожих атак. Часто використовували комбіновані структури, де дерев'яні частини поєднувалися з кам'яними або глиняними елементами. Це стало можливим завдяки розвитку містобудування і збільшенню значення Волині як важливого культурного та торгового центру. Оборонні укріплення також стали адаптувати до нових вимог, зокрема до потреб захисту від нападів з боку більш організованих військових сил, таких як

монголи, що вторглися на територію України в середині **XIII** століття. Монгольська навала 1240-х років стала важливим етапом в розвитку фортифікацій. Захоплення багатьох міст і сіл монгольськими військами спричинило необхідність вдосконалення оборонних укріплень. Тепер на прикладі Дубна, Крем'янця та Любомля розглянемо тогочасні тенденції в сфері будівництва оборонних споруд.

Місто **Дубно** належить до групи волинських поселень, які не лише згадуються в давньоруських літописах, а й продовжують свій просторовий розвиток і в наступні століття, аж до сьогодення. Перша письмова згадка про Дубно відноситься до 1100 року, коли місто потрапило під владарювання князя Давида Ігоревича. Згодом, у 1150 році, Дубно знову згадується у контексті князівських уособиць.

Топографія Дубна мала свої унікальні риси, що визначали специфіку оборонних споруд міста. Стара частина міста була розташована на Г-подібному півострові, до якого можна було дістатися лише через вузький перешийок на заході. Природний ландшафт сприяв вибору найбільш зручного варіанту організації простору Дубна. Давньоруський дитинець, що являв собою острівне городище, згодом перетворене на князівський замок, знаходився на східному краю півострова, де р. Іква робила різкий поворот на північ. Посадська частина міста поступово розширювалася на захід і північ, а після побудови греблі на південь від замку почало заселятися і правобережжя р. Ікви. (Шеломенцев-Терський С., 2011) У XII–XIII ст. Дубно розвивається як середньовічне місто: ускладнюється його структура, зростає площа. Ядром давньоруського міста було городище на схід від замку князів Острозьких – давній дитинець (рис. 1, 1), а новий замок (рис. 1, А), вірогідно, було збудовано в межах окольного міста епохи Київської Русі. На нашу думку, особливості планування нового замку були пов'язані з плануванням дитинця та окольного міста давньоруського часу, а східна стіна замку була збудована вздовж оборонного рову дитинця, тому вона дугоподібна у плані (Прищепа Б., 2010) Археологічними розкопками та дослідженнями Б. Прищепи та В. Ткача на захід від дитинця, а також на правому березі р. Ікви, на старому передмісті Сурмичі та Острівок, яке знаходиться навпроти Дубенського замку, знайдено неукріплені посади X–XIII ст. Загальна площа Дубна у XII–XIII ст. на обох берегах р. Ікви за приблизними підрахунками досягає 20–25 га.

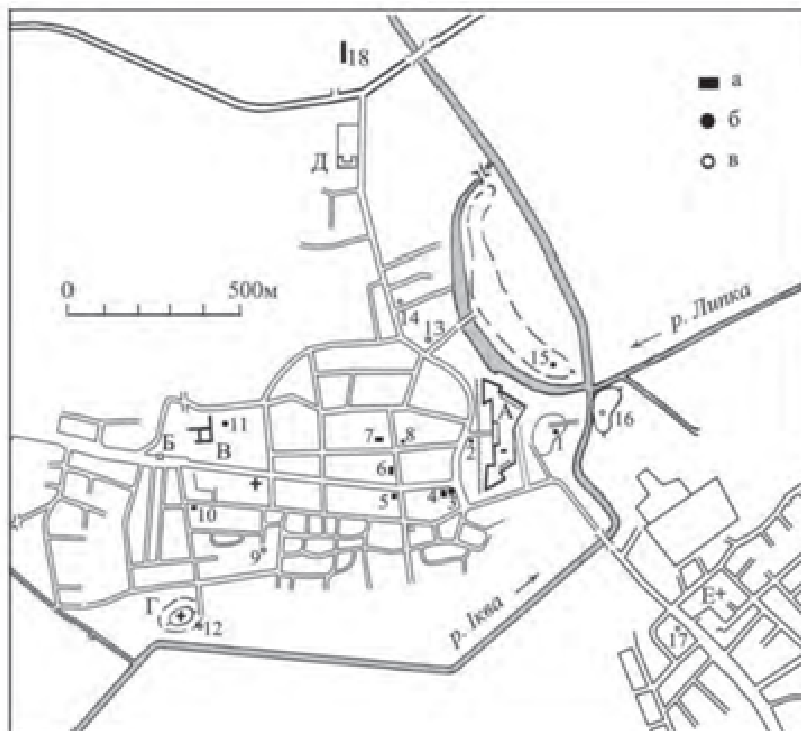

Рис. 1. План центральної частини м. Дубна (Прищепа Б., 2010)

Тепер ознайомимось з історією міста **Кременець** цього ж раннього періоду. Кременецький замок, розташований на високій горі, має глибоке історичне коріння, що сягає періоду Київської Русі. Його виникнення пов'язане з потребою захисту західних рубежів держави та контролю над торговими шляхами між Києвом, Волинню та Галичем. Хоча перша письмова згадка про Кременець датується 1226 роком, очевидно, що укріплення існували значно раніше. У той час замок складався з дерев'яно-земляних конструкцій, які гармонійно використовували природний рельєф місцевості. Висота гори та її круті схили робили фортецю природно неприступною, а додаткові дерев'яні стіни та частоколи підсилювали її оборонні можливості.

У складі Галицько-Волинського князівства Кременець був важливим оборонним центром, що слугував захистом від нападів кочових племен, зокрема половців. Однак найбільшим випробуванням для нього стала монгольська навала 1240–1241 років. Під керівництвом хана Батия монголи пройшли через Київщину та Волинь, залишаючи після себе руїни й попелища. Більшість укріплених міст не змогли встояти перед їхньою військовою тактикою, що поєднувала швидкі маневри та масоване застосування облогових машин. Проте Кременець став одним із небагатьох міст, які зуміли витримати навалу. Його природні укріплення зробили облогу надзвичайно складною, а гарнізон і мешканці, ймовірно, мали достатні запаси води та продовольства, щоб пережити атаку. Літописи не містять подробиць про хід облоги, але факт, що замок не був узятий, свідчить про його виняткову стійкість.

Після відступу монголів Кременець залишався важливим форпостом на Волині. Його стратегічне значення лише зростало, і вже в наступних століттях дерев'яні укріплення поступово почали замінювати кам'яними стінами. Монгольська навала стала важливим уроком для володарів Галицько-Волинської держави, які усвідомили необхідність зміцнення своїх фортець, і Кременець був одним із перших замків, що почав цей процес.

Проблема визначення матеріалів, з яких були споруджені оборонні укріплення Кременця у XIII столітті, залишається відкритою, оскільки Галицько-Волинський літопис містить лише стислі згадки про них. Через це дослідники мають різні погляди на характер цих фортифікацій. Наприкінці XIX століття історик Олександр Андріяшев припустив, що укріплення були дерев'яними, адже інакше їх не вдалося б так швидко зруйнувати під час нападу війська Бурондая, як це зробив князь Василько.

Натомість у 1980-х роках історик М. Котляр, аналізуючи події 1227 року, дійшов висновку, що оборонні споруди Кременця перевершували за міцністю укріплення Тербовля та Тихомля, допускаючи, що вони могли бути кам'яними. Згодом, у коментарях до Галицько-Волинського літопису, він уже стверджував, що Кременець мав саме кам'яні мури, а не земляні вали, які були характерні для більшості давньоруських міст. У своїй праці він звертає увагу на те, що сам факт відмови монголів від штурму фортеці може свідчити про її значну оборонну потужність. Дослідник зараховує Кременець до найміцніших фортець Галицько-Волинської Русі, які князь Данило Галицький зводив у 20–30-х роках XIII століття. При цьому не всі аспекти були враховані. Зокрема, природна неприступність гори, де розташовувалася фортеця, могла ускладнити монголам її облогу, особливо в зимовий період, а саме захоплення міста, ймовірно, не мало для Батия стратегічного значення. До того ж у сусідньому Данилові, який також витримав монгольський наступ, археологічні розкопки не підтвердили наявності мурованих стін.

У 1950-х роках дослідник П. Раппопорт дійшов висновку, що в середині XIII століття на теренах Галицько-Волинського князівства активно будували багатоярусні кам'яні вежі. А. Кирпичников згодом розвинув цю ідею, зазначаючи, що такі споруди могли досягати 30 м у висоту, забезпечуючи потужний захист воріт і дальню оборону. Однак історик О. Майоров висловив альтернативну точку зору, припускаючи, що подібні вежі могли мати не лише оборонне, а й культове значення, що було пов'язано з поширенням у регіоні візантійських релігійних традицій і культу святого Даниїла Стовпника. Чи були подібні вежі в Кременці – залишається відкритим питанням. У документах середини XVI ст. згадується так звана Черлена вежа, що прикривала доступ до фортеці з найуразливішого боку, що може свідчити про її давнє походження. Остаточне розв'язання пи-

тання щодо фортифікацій Кременця у XIII ст. могло б дати археологічне дослідження, однак воно досі не завершене, а його результати залишаються неповністю опрацьованими та оприлюдненими. Через це будь-які твердження про конструкцію оборонних укріплень залишаються лише на рівні припущень (Собчук В., 2012).

Рис. 2. План Кременецького замку
(Собчук В., 2012)

Рис. 3. Вид на Кременецький замок (фотографія)

Литовський період

Перші достовірні писемні відомості про існування замку у Дубно відносяться до 1492 р. (Ульяновський, 2012), коли поселенням ще як селом володів князь Костянтин Іванович Острозький. При цьому наявність тут дерев'яних укріплень князів Острозьких у попередні часи цілком вірогідна. Про розташування замку князів Острозьких у XIV–XV ст. важливі відомості залишив Ульріх фон Вердум, який, описуючи в 1671 р. бастионний замок, відзначав, що від нього «по праву руку видно мур з ровом, яким можна пройти до старого замку, де все збудоване з дерева й захищене частково мурами, вежами і земляними валами, але все зруйноване» (Liske, 1876).

Це повідомлення дозволяє розташувати старий замок на місці давньоруського дитинця, який в топографічному відношенні справді був найкращим місцем для спорудження укріпленого осередку. Проведені археологічні дослідження підтвердили, що замок князя Костянтина Івановича Острозького в XIV–XV ст. був розташований на дитинці літописного міста, площа якого становила 0,5–1 га (Кучинко, 2009). Він займав крайню ділянку мису – найвигіднішу з точки зору обороноздатності. Зі сходу, півдня і півночі його огинало петлею русло р. Ікви, до якої впадала р. Липка, утворюючи на схід від укріплення широку болотисту заплаву (Ричков, 2012). На захід від дитинця розташовалося околне місто площею близько 2,5 га (Пшеничний, 2017). По відношенню до нього території дитинець знаходився нижче за рельєфом, на висоті 6–7 м над долиною Ікви. Це було пов'язане з тим, що максимальна висота мису припадала на його найбільш розширену частину, незручну для спорудження оборонного осередку. Через край мису, з південного боку від укріплення, проходив давній шлях між Луцьком і Острогом, який вимагав регуляції і захисту (Ричков, 2012).

Протягом добастионного періоду територія бастионного замку, ймовірно, слугувала нижнім замком або передмістям, де розташовувалися будівлі, що забезпечували функціонування замкового господарства. Тут мешкали князівські урядники, слуги, товариші, зем'яни та ремісники, які працювали на замок. На початку XVII ст. саме сюди було перенесено головний замковий центр, який звели в стилі пізнього ренесансу. Згодом йому надали архітектурно-планувальний вигляд, що зберігся у своїх основних рисах до сьогодення. Незважаючи на зміни у топографічному розташуванні та зовнішньому вигляді головних споруд у XV–XVII ст., замок залишався єдиним архітектурним комплексом, що поєднував нові та старі елементи.

Після згадки в літописах 1287 року Кременець надовго зникає з історичних джерел і знову з'являється лише в середині XIV ст., коли велася боротьба між Великим князівством Литовським, Польщею та Угорщиною за володіння землями спадщини Романовичів. Відповідно до польсько-литовської угоди про перемир'я, укладеної у 1352 році, місто разом із навколишніми територіями

перейшло під управління князя Юрія Наримунтовича, онука Гедиміна. Однак його влада була обмежена подвійним верховенством – з боку як литовських князів, так і польського короля, а також заборонаю на зведення нових оборонних укріплень.

З огляду на військово-політичні події, що розгорталися в середині та другій половині XIV ст., а також у першій половині XV ст., можна припустити, що будівництво мурованого укріплення в Кременці розпочалося за правління Казимира III після підписання договору 1366 р. За часів Людовіка Анжуйського ці роботи, ймовірно, тривали, а за князя Вітовта фортеця перетворилася на один із ключових опорних пунктів його влади над Правобережною Україною.

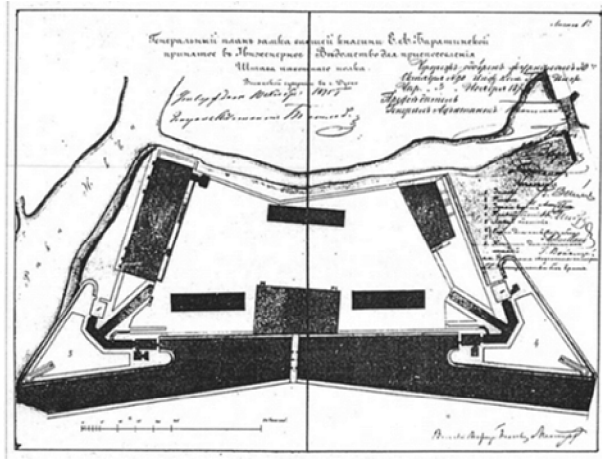

Рис. 4. Фіксаційний план Дубнівського замку.
1875 р. (з фондів РДБІА)

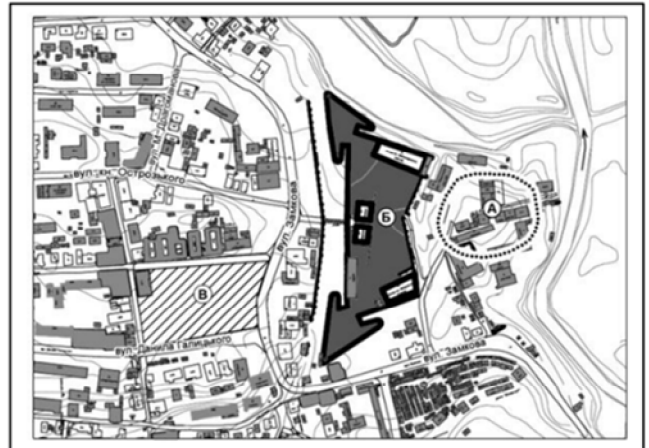

Рис. 5. Топографія замку Острозьких відносно
середмістя Дубна: А – дитинець старого замку;
Б – бастіонний замок; В – ринкова площа

Будівництво та обслуговування оборонних споруд, а також мостів і доріг, що належали до них, віддавна були обов'язком місцевого населення. Ці роботи, відомі як «городовое дело», передбачали розподіл валів і стін замків на окремі ділянки, звані городнями, кожна з яких закріплювалася за певним поселенням або кількома громадами. У дерев'яно-земляних укріпленнях такі роботи включали насипання валів, спорудження та догляд за дерев'яними стінами, тоді як у кам'яних замках, як у Кременці, зводилися до ремонту дерев'яних конструкцій уздовж мурів. Це передбачало облаштування проходів, настилів і їхніх покриттів.

Мости, які входили до оборонної системи фортеці, також поділяли на городні ділянки, за які відповідали окремі громади чи групи поселень. Ось який опис надає Литовська Метрика (Ревізії українських замків) за 1545 рік: «в довжину замок мав 70, а в ширину – 33 сажени. Перед замком глибокий у 5 сажених рів; до замку вело 2 мости і в ньому було 3 вежі. Там само розташована церква св. Михайла. Біля неї при мурі пушкарня. Пушкарів було трое: Ганус німець, Матуш поляк, яким платили в рік по 12 коп грошей литовських, а третій був місцевий і отримував 5 коп грошей. При замкові було два сторожі, яких наймав староста. Як і в Луцьку, в Крем'янецькому замку не вистачало води. Колодязь почали копати і викопали більше як 30 метрів, але «еще его и четвертое части не выкопано». Щоб якось вийти з цієї ситуації, вирішено влаштувати водозбірні «руры для дождовое воды и тимъ всимъ рурамъ вчинил ринны аж до скрыни мурованое, которую скриню всередине деревом вробил и смолою облил». При мурах було 35 городен і на користь замку платили податок та працювали селяни 18 сіл. (Ревізії українських замків 1545 р.) Ось який опис надає Литовська метрика. У люстрації Крем'янця (1563) зазначено, що міщани у своїх домах для потреб оборони повинні тримати «...всілякі гаківниці, рушниці, сагайдаки і іншу зброю, рогатини... або хоча б лише рушницю і рогатину нехай має» – бо в противному разі «...хай не живе у своєму будинку» (Заяць, 2014).

З цього важливого джерела дізнаємось про особливості обслуговування та стану замку. Бачимо, що організація обслуговування була досить хаотичною та ситуативною.

Археологічні дослідження на Замковій горі в Кременці не дають достатньої кількості даних для точного визначення матеріалів, з яких були зведені перші оборонні споруди, а також часу їхнього виникнення. Відомості з літописів свідчать, що укріплення існували вже не пізніше першої чверті XIII ст., а завдяки природному рельєфу – висоті гори та крутим схилам – їх можна було захопити лише шляхом облоги. Поява мурованих елементів у фортифікаціях Кременця, ймовірно, відбулася ще за правління князя Данила Романовича, коли почалося спорудження так званих башт волинського типу. Однак принаймні до середини XIV століття більшість стін залишалася дерев'яно-земляною. Початок заміни їх кам'яними мурами, ймовірно, припадає на період правління польського короля Казимира III, а остаточне укріплення замку здійснив великий князь литовський Вітовт. Першими кам'яними елементами стали воротна вежа, відома як Черлена, та оборонна стіна товщиною приблизно 2,3 м. Останній етап формування замку відбувся наприкінці 1520-х – у середині 1550-х років, коли він належав віленському біскупу Янушу та королеві Боні. Завдяки своїй міцності та великій площі замок слугував не лише оборонною спорудою, а й складався як арсенал для зберігання польової артилерії та навіть як місце для її виготовлення.

Висновки

Кременецький і Дубнівський замки – дві визначні фортифікаційні споруди Волині, які мають багато спільного, але й суттєво відрізняються у своєму розташуванні, історичному розвитку та фортифікаційній еволюції. Кременецький замок знаходився на вершині високої Замкової гори, що робило його природно неприступним. Круті схили забезпечували додатковий рівень захисту, тому первісні оборонні укріплення могли бути менш потужними, ніж у Дубно. Дубнівський замок, навпаки, розташований на рівнинній місцевості, де природні бар'єри були відсутні. Це зумовило необхідність будівництва потужніших мурованих укріплень та їхнього подальшого вдосконалення за бастионною системою.

Кременецький замок має глибше коріння, оскільки його перші укріплення існували вже в XIII ст., а деякі дослідники вважають, що кам'яні елементи з'явилися ще за Данила Галицького. Він вистояв під час монгольської навали та довгий час залишався важливим опорним пунктом. Дубно, хоча згадується в літописах раніше, як фортеця почало розвиватися активніше вже в литовський період, коли місто стало володінням князів Острозьких. У пізньому середньовіччі розвиток замків відбувався за схожими сценаріями, але з певними відмінностями. Кременець поступово перетворився на потужний мурований замок, який у XVI ст. слугував арсеналом для зберігання артилерії. Дубнівський замок, зважаючи на рівнинний характер місцевості, швидше перейшов на бастионну систему укріплень, щоб відповідати новим вимогам військової справи.

Відмінність у ландшафті визначила підхід до модернізації укріплень. Кременецький замок залишався традиційною горішньою фортецею з міцними мурами, тоді як у Дубно розбудовували бастіони, що були більш ефективними на рівнинній місцевості. Саме у Дубно найкраще реалізували бастионну систему оборони на Волині, тоді як Кременець більше зберігав класичні середньовічні риси. Розгляд цих двох фортець у парі дає змогу краще зрозуміти загальні тенденції розвитку оборонної архітектури Волині. Кременець і Дубно демонструють два різні підходи до фортифікації: один спирався на природні переваги рельєфу, інший – на новітні інженерні рішення. Порівняння їхньої історії дозволяє простежити, як природні умови впливали на еволюцію фортифікаційних систем і які фактори визначали перехід від середньовічних замків до бастионних твердинь.

Бібліографія

Бойко О., Гірік С., Киридон А., (2022). Історія України: Галицько-Волинське князівство. Online доступно: <https://vue.gov.ua/> [Дата звернення 10 березня 2025].

Віртуальний музей спадщини князів Острозьких Official website. Online доступно: <https://ostvr.com/uk/dubno-castle> [Дата звернення 2 квітня 2025].

- Заяць А. (2014). Волинські міста XVI – першої половини XVII ст. як опорні пункти оборони краю *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 15 Online доступно: <http://resource.history.org.ua> [Дата звернення 2 квітня 2025].
- Кучинко М. (2009). Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV століттях: [монографія]. Луцьк: Волинська обласна друкарня.
- Литовська Метрика. Ревізії українських замків 1545 року. Кн. 561. С. 200. Online доступно: chtyvo.org.ua [Дата звернення 10 березня 2025].
- Прищепя Б. (2010). Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел *Архітектурна спадщина Волині* (зб. наук. пр.).
- Пшеничний Ю. (2017). Дубенський замок: зб. наук. пр. Вип. 1. Рівне.
- Ричков П. (2012). Розпланування міста Дубна за картографічними джерелами. *Архітектурна спадщина Волині*: зб. наук. праць. Вип. 3. / За ред. П. А. Ричкова. Рівне: ПП ДМ.
- Собчук В. (2012). Студії і матеріали з історії Волині. Кременецький замок.
- Ульяновський В. (2012). Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: ВД «Простір». 870 с. Online доступно: <https://www.academia.edu/> [Дата звернення 1 квітня 2025].
- Шеломенцев-Терський С. (2011). Військова інфраструктура волинського князівства у XI–XIV ст. Online доступно: https://www.academia.edu [Дата звернення 10 березня 2025].
- Liske K. (1876). *Cudzoziemcy w Polsce*. L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester / K. Liske. – Lwow: Drukarnia E. Winiarza, 340 s. Online доступно: <https://pbc.biaman.pl> [Дата звернення 1 квітня 2025].

References

- Boiko, O., Hirik, S., & Kyrydon, A. (2022). *History of Ukraine: The Halych-Volhynian Principality*. Source: veu.gov.ua. Available at: <https://veu.gov.ua/> [Accessed 10 March 2025].
- Virtual Museum of the Heritage of the Princes of Ostroh. Official website. [online] Access mode: < <https://ostvr.com/uk/dubno-castle> > [Access data April 2, 2025].
- Zayats, A. (2014). Volyn cities of the 16th – first half of the 17th centuries as strongholds of the defense of the region *Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv University*. Issue 15 [Access date April 2, 2025]. Source: <http://resource.history.org.ua>. Available: <<http://resource.history.org.ua>>
- Kuchynko, M. (2009). *History of the population of Western Volhynia, Kholmshchyna, and Pidliashshia in the 10th–14th centuries: [monograph]*. Lutsk: Volyn Regional Printing House. [Accessed 10 March 2025].
- Lithuanian Metrica. Revisions of Ukrainian Castles in 1545 Book 561*. p. 200. Source: resource.history.org. Available at: <https://chtyvo.org.ua> [Accessed 10 March 2025].
- Pryshchepa, B. (2010). *Historical topography of Dubno in the medieval period in the light of archaeological sources. Architectural Heritage of Volhynia (collection of scientific papers)*. [Accessed 10 March 2025].
- Pshenychnyi, Yu. (2017). *Dubno Castle*. In: *Collection of Scientific Papers, Issue 1*. Rivne: Dyatlyk M. [Accessed 10 March 2025].
- Rychkov, P. (2012). *Urban planning of the city of Dubno based on cartographic sources. Architectural Heritage of Volhynia. Collection of Scientific Papers, Issue 3*, ed. by P. Rychkov. Rivne: PP DM. [Accessed 10 March 2025].
- Sobchuk, V. (2012). *Studies and materials on the history of Volhynia: Kremenets Castle*. Available at: [Accessed 10 March 2025].
- Shelomentsev-Terskyi, S. (2011). *Military infrastructure of the Volhynian Principality in the 11th–14th centuries*. Source: academia.edu. Available at: https://www.academia.edu [Accessed 10 March 2025].
- Ulyanovskyi, V. (2012). *Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: A historical portrait in the gallery of ancestors and descendants*. Kyiv: VD «Prostir». 870 p. Source: resource.history.org. Available at: <https://www.academia.edu/> [Accessed 1 April 2025].
- Liske, K. (1876). *Foreigners in Poland: L. Naker, U. Werdum, J. Bernoulli, J. E. Biester*. Lviv: E. Winiarz Printing House. 340 p. Source: pbc.biaman.pl. Available at: <https://pbc.biaman.pl> [Accessed 1 April 2025].